

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

R.S.Shodiyeva	
Ijod va aqliy taraqqiyot muammosining sharq mutafakkirlari asarlaridagi talqini	424
M.G'.Ismoilov	
O'smirlarda familistik kompetensiyasini rivojlantirishning tamoyillari.....	429
N.X.Raxmankulova	
O'quvchilar tarbiyasini shakllantirishda ota-onalarga pedagogik bilim berish tizimining ahamiyati	433
M.Saminjonov	
Rasmiy-siyosiy qasamlar	439
A.A.Hakimov	
1358-1370 yillarda movarounnahrda kechgan hokimiyat uchun kurash jarayonlarining tarixiy manbalarda yoritilishi	444
Sh.T.Abbosova	
Yangi O'zbekiston taraqqiyoti bosqichida milliy g'oya barqarorlik kafolati	448
A.A.Parmonov	
Jismoniy madaniyat ta'limi sohasidagi mutaxassislar tayyorlash tizimini takomillashtirishda aksiologik yondashuv asosida akmeologik motivatsiyani rivojlantirishning o'rni va ahamiyati.....	451
S.M.Abdullayev	
Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik ahamiyati	456
S.M.Ro'zimurodov	
Axloqiy-estetik qadriyatlarni shakllanishida oilaviy marosimlarning o'rni.....	460
M.A.Мирзарахимов	
Организация клиент-серверной технологической среды в образовании: анализ влияния и перспективы развития.....	464
Z.H.Ubaydullayeva	
Hissiyot ifodalovchi noverbal vositalarning lingvokulturologik tahlili	467
J.Xamroqulov	
Tyutorlar faoliyatini takomillashtirish asosida talabalarning ma'naviy-ahloqiy kompetentligi rivojlantirish.....	471
N.O.Yunusaliyeva	
O'quvchilarda ijtimoiy-axloqiy ideal haqidagi tasavvurlarini rivojlantirishning mazmun-mohiyati ..	475
N.I.Suleymanova	
Ijtimoiy fan darslarida abu ali ibn sino yozgan falsafiy qissalaridan foydalanishning tarbiyaviy ahamiyati	481
Y.V.Lutfullina	
Ta'lim jarayonida tarbiya usullarini to'g'ri tanlashning ahamiyati.....	486
J.I.Xomidjonov, E.X.Bozorob	
Tibbiyotda (klinikada) tovush yordamidagi usullar bilan tekshirishni "Swot-Tahlil" metod asosida o'qitish	490
D.T.Tursunova	
Ijtimoiy faollik-talaba xotin-qizlar ijtimoiy ongini shakllantirishning ustuvor tamoyili va muhim omili sifatida	497
S.A.Sharipova	
Internet muloqoti yangi til hodisi sifatida.....	500
K.I.Марайимова	
Использование инновационных форм экскурсии в повышении социокультурной компетентности будущих учителей.....	506
B.B.Djalalov, K.P.Uzakov	
Ta'limning uzluksizligi mutaxassisning kasbiy kompetensiya darajasini oshirish omili sifatida.....	512
M.K.Saliyeva, R.F.Talipov, O.E.Ziyadullayev, S.I.Tirkasheva, L.Q.Ablaqulov	
Ayrim geteroatomli aldehydlarni $Inbr_3/Et_3n/Et_2o$ katalitik sistemasida alkinillash jarayoni.....	519
A.Sh.Raximov	
Ichki yonuv dvigatellarining umumiy tuzilishi hamda 2 va 4 taktli dvigatellar ishchi sikllari, moylash tizimini tuzilishi, hamda ishlashi.....	527

HISSİYOT IFODALOVCHI NOVERBAL VOSITALARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕВЕРБАЛЬНОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОЙ СИЛЫ ЭМОЦИЙ****LINGUISTIC-CULTURAL ANALYSIS OF NON-VERBAL EMOTION EXPRESSIVE POWER****Ubaydullayeva Zarnigor Hasanboy qizi¹**¹Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti**Annotatsiya**

Ushbu maqolada inson hissiyotlarini talqin qilishda madaniyatlararo tafovutlarning mavjudligi, bu esa o'z navbatida til tizimida aks etishi, hissiyotlarning verbal ifodasi kabi noverbal ifodalanishi turli lingvomadaniyatlarda turlicha tanlanishi, umuman olganda noverbal hissiyot ifodalovchi vositalarning lingvokulturologik o'ziga xosligi tahlilga tortilgan. Tahlilda qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalangan holda ma'lumotlar joylashtirildi. Hissiyot ifodalovchi noverbal vositalar lingvokulturologik va psixolingvistik tomonidan batafsil tahlil qilinishi, muloqot jarayonidagi qiyinchiliklarni biroz bo'lsa-da kamayishiga sabab bo'ladi.

Аннотация

В данной статье рассматривается существование межкультурных различий в интерпретации человеческих эмоций, что, в свою очередь, отражается на языковой системе, невербальное выражение чувств, как и вербальное выражение, выбирается по-разному в разных языковых культурах, в целом анализируется лингвокультурная специфика средств выражения невербальных эмоций. Данные были помещены в анализ с использованием сравнительно-аналитических методов. Детальный анализ невербальных средств выражения эмоций методами лингвокультурологии и психолингвистики позволит уменьшить трудности в процессе общения.

Abstract

In this article, the existence of intercultural differences in the interpretation of human emotions, which in turn is reflected in the language system, the non-verbal expression of feelings such as the verbal expression is chosen differently in different linguistic cultures, in general, the linguistic-cultural specificity of the means of expressing non-verbal emotions is analyzed. Data were placed in the analysis using comparative-analytical methods. A detailed analysis of non-verbal means of emotional expression by linguocultural and psycholinguistics will reduce the difficulties in the communication process.

Kalit so'zlar: noverbal vositalar, lingvomadaniyat, lingvoantropologiya, universal hissiyotlar, mimika, yuz ifodasi, hissiyot ifodalovchi, ekspressiya, sof va aralash tuyg'ular, kodlangan ma'no.

Ключевые слова: невербальные средства выражения эмоций, лингвокультура, лингвоантропология, универсальные эмоции, мимика, экспрессия, чистые и смешанные эмоции, закодированный смысл.

Key words: nonverbal means of expressing emotions, linguistic culture, linguoanthropology, universal emotions, facial expressions, expression, pure and mixed emotions, coded meaning.

KIRISH

Tuyg'ular – subyektiv psixologik holatlarning alohida sinfi bo'lib, ular bevosita tajriba shaklida o'z faoliyati jarayoni va natijalarini va tashqi dunyo bilan munosabatlarni aks ettiradi. Insonning atrofidagi dunyoni baholashi ma'lum bir jamiyat tomonidan qabul qilingan qadriyatlar tizimiga asoslanadi.

Muayyan madaniyatga mansublik hissiylik darajani va uning intensivligini ham belgilaydi. Ma'lum bir jamoaga mansub madaniyat individuallikdan ko'ra hissiy toifalarning ko'proq farqlanishi bilan tavsiflanadi va uning vakillari o'zlarining his-tuyg'ularini yanada yorqinroq namoyon qiladilar. Ularning xabarlar kontekstiga e'tibori hissiyotlarni ifodalash uchun lingvistik vositalarning boyligida, odamlar o'rtasida paydo bo'ladigan his-tuyg'ularning barcha taraflarini yetkazish istagida namoyon bo'ladi. Jamoa madaniyati vakillari bo'lgan ruslar, inglizlar va o'zbeklar noaniqlikdan qochish darajasi past bo'lgan individualistik madaniyat vakillaridan farqli o'laroq, hissiyotlarning yorqin namoyon bo'lishi bilan ajralib turadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hissiyotlarning tarkibiy qismlari bilan bog'liq bo'lgan yuz va intonatsiya ifodasi bugungi kunda hissiyotlar hamda emotsionallikni o'rganishning muhim jihati hisoblanadi, chunki ifodaning og'zaki bo'lmagan shakllari hissiyotlarning obyektiv ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Hissiyotlarning turli madaniyatlardagi ifodasi qiyosiy-tahliliy metodlar asosida tahlil qilinishi maqsadga muvofiqdir. Chunki

hissiyotlar ifodasi turli tillarda so'zlashuvchi, turli millat va madaniyat vakillari o'rtasidagi muloqot jarayonini yanada takomillashtirish uchun yordam beradi.

Emotsional tajriba davomida periferik o'zgarishlar butun tanani qamrab oladi, yuz mushaklari tizimiga va butun tanaga tarqaladi, shuningdek, ekspressiv harakatlar deb ataladigan harakatlarda namoyon bo'ladi; mimika – yuzning ekspressiv harakatlari; pantomima – butun tananing ifodali harakatlari; "Ovozli yuz ifodasi" – ovozning intonatsiyasi va tembridagi hissiyotlar ifodasidir [1;250.]. Ko'pincha ifodalanishning eng muhim elementlari yuz ifodalari va nutq intonatsiyasidir.

Ekspressiv harakatlar nafaqat his-tuyg'ularning hamrohligi, balki ularning mavjudligi yoki namoyon bo'lishining tashqi shaklidir. Tuyg'ularning yuz komponentlari nafaqat his-tuyg'ularning haqiqiy ifodasi, balki hissiyot tajribasini kuchaytiruvchi omil hamdir.

Ifodalanadigan (ekspressiv) harakatlar ma'lum bir haqiqiy funksiyani, ya'ni aloqa funktsiyasini bajaradi. Ifodalanadigan harakatlar haqida hech qanday haqiqiy funksiyani bajarmaydigan o'lik rudimentlar sifatida gapirish mumkin emas. Ekspressiv harakatning ramziy ma'nosi uzoq muddatli muloqot tajribasini to'plash jarayonida paydo bo'ladi. Ekspressiv harakatlarning shakli va turlari biz tegishli bo'lgan ijtimoiy muhit bilan belgilanadi. Biz ko'pincha u yoki bu ekspressiv, ya'ni ifodalanadigan harakatni aynan boshqalar uchun ma'lum bir ma'noga ega bo'lgani uchun qilamiz. Bu ifodalar semantik harakatga aylanadi va ma'lum darajada nutq o'rnini bosadi. Ko'pincha, og'zaki bo'lmagan muloqot ko'rinishlar, tabassumlar, mimikalar, imo-ishoralar, pozitsiyalar, harakatlarning nozik nuanslari bilan to'la tilga aylanadi, ularning yordami bilan biz jim bo'lganimizda ham bir-birimizga juda ko'p gapiramiz. Ifodalangan harakatning o'zi harakatga va bundan tashqari, ijtimoiy harakatga, odamlarga ta'sir qilishning muhim aktiga aylanadi.

Agar shu tarzda o'ziga xos semantika bilan to'yingan ekspressiv harakatlar so'zsiz, ammo ifodaga to'la nutqqa aylansa, boshqa tomondan, inson nutqining, so'zlarining tovush tomonining o'zi vokal va ko'p jihatdan "mimika" ni o'z ichiga oladi - o'zining ekspressivligini ushbu yuz ifodasida namoyon qiladi.

Har bir shaxs nutqida emotsional qo'zg'alish, emotsional chaqnash ekspressiv vositalarning butun majmuasida namoyon bo'ladi. Misol uchun, intonatsiya, ritm, temp, pauzalar, ovozni ko'tarish yoki pasaytirish va hokazo. Ovozli yuz ifodalari, inson ovozining chastotasi va intensivligi vibrato-ritmik pulsatsiyada ham namoyon bo'ladi [2;173]. **Vibrato** (italyancha vibrato lotincha vibratio – tebranish) – musiqiy tovush yoki qo'shiqning balandligi, kuchi (tovushi) yoki tembrining davriy o'zgarishi. Torli cholg'u asboblarda u barmoqning tebranishidan, puflama cholg'u asboblarda va vokalchilarda – havo bosimining pulsatsiyasidan kelib chiqadi [3;425]. **Pulsatsiya** (lat. pulsatio urish, urish) yurak va qon tomirlari devorlarining silkinish harakatlari, shuningdek, yurak qisqarishi natijasida yurak va qon tomirlariga qo'shni yumshoq to'qimalarning uzatuvchi siljishining o'lchanishidir, ya'ni vibrato-ritmik pulsatsiya bu ovozning holatini hissiy vaziyatda o'zgarishini tibbiy va texnik jihatdan aniqlashga aytiladi [14].

Shuningdek, noverbal xatti-harakatlarning elementlari, belgilarning (yoki kinesikaning) optik-kinetik tizimiga asoslangan ko'z bilan aloqa qilishni o'z ichiga oladi. E. Erikson ruslarning ko'zlaridagi o'ziga xos ifodalilikni, ulardan "hissiy retseptor, ochko'z bosqinchi va o'zaro ruhiy taslim bo'lish organi sifatida" foydalanishni ta'kidladi [4; 196]. Rus madaniyati anglo-saksonlarga qaraganda ancha "katta ko'zli" E.Xollning ta'kidlashicha, amerikaliklar o'zlarining muloqot sherigi, adresant ularni to'g'ri tushunganiga ishonch hosil qilishni xohlasalargina ko'z bilan aloqa qilishadi [5; 54]. O'zbek madaniyatida esa, ko'z bilan muloqot qilish gender (jins) tarafidan bir biridan farqlanadi. Misol uchun, erkak jinsiga mansub inson muloqotga ayol jinsiga mansub shaxs bilan kirishganda, odatda ayol jinsiga mansub qarshisidagi suhbatdoshining ko'zlariga qarashi odobsizlik, axloqsizlik deya baholanadi. Misol uchun, O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarida erkak jinsidagi qahramon bilan bir ayolning muloqot jarayoni berilgan, unda ayolning yerga qaab turgani, hijolat bo'layotgani aks ettirilgan.

Ayol bir zum yerga qarab turdi-da, iltimos qildi.

– **Islom akam bilan bir gaplashib ko'rsangiz...**(O'tkir Hoshimov "Dunyoning ishlari" [15;63])

Britaniyaliklar uchun ko'z bilan aloqa qilish ko'proq tanish, odat tusiga kirgan: ular suhbatdoshga qarashlari kerak, u tinglayotganini ko'rsatish uchun beixtiyor ko'zlarni miltillatishga e'tibor qaratadi. Suhbatdoshni tinglayotganini ifodalash maqsadida ko'z aloqasi orasida boshni ozroq qimirlatish (tasdiqlash ma'nosida), ko'zlarni vaqti-vaqti bilan yumib ochish ijobiy xususiyat deb qaraladi.

Shu nuqtai nazardan, bu farqlarning tilda qanday ifodalanganligini juda qisqacha eslatib o'tish o'rinli ko'rinadi. Zero, jamiyat hayoti va tevarak-atrofdagi olamni idrok etish milliy-lingvistik majmualarga ta'sir etmay qolmaydi [6;67].

Til E.Sapir [8;73] ta'kidlaganidek, "ijtimoiy voqelikka" yo'l ko'rsatuvchidir, ya'ni so'zning keng ma'nosida madaniyatni tushunish bo'yicha qo'llanma deb qaralsa ayni muddao bo'ladi (shu jumladan yashash, fikrlash va his qilish usullari)[7;93]

Bizning tadqiqotimiz shuni ko'rsatadiki, hissiyotlarning tartibga solinadigan tarkibiy qismlari tavsiflovchilarining ruscha lug'atlarining umumiy hajmi ingliz va o'zbek tilidan bir oz kattaroqdir [9;29]. Bu yuqorida aytilgan ruslarning yuqori kontekstli madaniyat vakillari sifatidagi hissiylik darajasi haqidagi taxminga to'liq mos keladi. Bundan tashqari, rus tilidagi "ko'zlar" so'zini o'z ichiga olgan leksik birliklar soni ingliz va o'zbek tillaridagi raqamdan ikki baravar ko'pdir [8;71].

Umumjahon va milliy jihatlariga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, hissiyotlarning yuz, mimik tomonini o'rganish uzoq tarixga ega. Charlz Darvinning evolyutsiya nazariyasiga ko'ra, yuz ifodalari (birinchi navbatda, his-tuyg'ularni ifodalovchi yuz mushaklari harakati) tug'ma bo'lib, irq yoki madaniyatga bog'liq emas va butun dunyodagi odamlar orasida farq qilmaydi. Ko'p his-tuyg'ularning ifodasi universaldir.

Biroq, yigirmanchi asrning birinchi yarmida ko'plab yetakchi madaniy antropologlar, shu jumladan M. Mead, turli madaniyatlar vakillarining ekspressiv xatti-harakatlarida, shu jumladan yuz ifodalarida sezilarli farqlarga ega ekanligi haqida ko'plab dalillarni topdilar, chunki bu boshqa har qanday til kabi, inson uni ijtimoiylashuv jarayonida o'zlashtiradigan muloqot tildir [10; 98].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Boshqa tomondan, o'tgan asrning 60-yillarda keng ko'lamlı eksperimentlar P. Ekman va U. Friesen tomonidan o'tkazildi. Bu tadqiqotlar turli madaniyatlarda yuz ifodalarning o'zgarishini ochib berdi[11;86]. Hozirgi vaqtda asosiy his-tuyg'ularni (g'azab, qayg'u, qo'rquv, quvonch, jirkanish, ajablanish)[12;83] ekspressiv yuz, mimik ifodalarida aks ettirishning universalligi odatda e'tirof etiladi, garchi yuz ifodalarida ba'zi madaniyatlararo o'zgarishlarga uchragan. Bundan tashqari, bir vaqtning o'zida o'nta mamlakatda o'tkazilgan tadqiqotda, xorijiy madaniyat vakillarining yuz ifodalarida nafaqat "sof", balki aralash tuyg'ular ham juda yaxshi qo'llanilishi aniqlandi.

Ammo agar biz insonning yuz ifodalarning universalligini isbotlangan deb hisoblasak, unda turli madaniyatlar vakillari o'rtasidagi hissiyotlarning namoyon bo'lishidagi sezilarli farqlar haqidagi madaniy antropologlarning yuqorida aytib o'tilgan ma'lumotlarini qanday izohlash mumkin?

Shu munosabat bilan, insonning ifodali xatti-harakatlarining yana bir turini - imo-ishoralar yoki qo'llarning ifodali harakatlari haqida to'xtalib o'tish kerak, bu alohida tadqiqot mavzusi bo'lishi kerak. Kundalik ongda imo-ishoralar yordamida - "barmoqlarda" - turli madaniyat vakillari, hatto bir-birlarining tilini bilmasalar ham, bir-biri bilan muloqot qilishlari mumkin degan fikr mavjud. Aslida, bu holat haqiqatdan uzoqdir. So'nggi o'n yilliklarda imo-ishoralarni tavsiflovchi va tizimlashtirgan ko'plab asarlar paydo bo'ldi. Natijada, aksariyat imo-ishoralar madaniyatga xos bo'lib, nafaqat madaniyatlararo muloqotga hissa qo'shmasligi, balki unga to'sqinlik qilishi tobora ayon bo'lmoqda.

Mutaxassislarning xorijiy madaniy muhitda o'zaro hamkorlik qilishga tayyorlashda, bugungi kunda psixologlar odatda tushunmovchiliklarni oldini olish uchun imo-ishoralarni iloji boricha kamroq ishlatishni tavsiya qiladilar, chunki bir madaniyatga tanish bo'lgan imo-ishoralar boshqa madaniyat vakillari tomonidan butunlay boshqacha talqin qilinishi mumkin.

Biroq, hissiyotlarning og'zaki bo'lmagan tarkibiy qismi bo'yicha tobora ommalashib borayotgan tadqiqotlarga murojaat qilish, sezilarli idioetnik farqlarga qaramay, ekstralingvistik hissiy ifodaning universalligi hech qanday shubha tug'dirmasligini ta'kidlashga imkon beradi.

Faqat ishonchli tarzda o'rnatilgan universallar ba'zi tillarda kodlangan va boshqalarida kodlanmagan ma'nolarni tushuntirish uchun turli lingvistik-madaniy jamoalarda mustahkamlangan kontseptual tizimlarni taqqoslash uchun jiddiy asos bo'lishi mumkin [13;39].

XULOSA

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, muloqot jarayonida noverbal vositalar, ya'ni hissiyot ifodalovchi noverbal vositalar fikrni to'la-to'kis, his-tuyg'ularni aniqroq ifodalash uchun xizmat qiladi. Ular nafaqat muloqotda fikr ifodasiga balki insonning adresatga, kommunikativ vaziyatga munosabatini (salbiy, ijobiy, neytral), uning psixologik holatini ifodalaydi. Ko'plab olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, odamlar turli lingvomadaniyatlarda ma'lumotlarni turlicha hissiy ta'sir bilan qabul qiladilar xuddi shuningdek, ularni uzatishda ham alohida noverbal hissiyot ifodalovchi vositalarni tanlaydilar. Aslida inson hissiyotlari, fikrlari juda murakkab bo'lib, ularni ifodalash, nomlash hamda qarshisidagi adresantga yetkazib berishi biroz mushkul. Inson tabiatan ma'lum bir madaniyat, etnik guruh, ijtimoiy muhit va boshqalarga mansub holda rivojlanadi. Bu nuqtai nazardan hissiyot ifodalovchi noverbal vositalar turlicha madaniy shakllarga ega. Bu vositalarni har doim ham ifodalanayotganidek to'g'ri tushunish hamda qabul qilish tinglovchi uchun biroz qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun ham bizning tadqiqotimiz yuqoridagi muammolarni o'rganish va tahlil qilish imkoniyatini boshqa xalq, madaniyat

vakillari uchun ham taqdim etadi. Bu kabi mavzular bugungi kun uchun, lingvistika yo'nalishida tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilar uchun juda muhim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб., 2002.-781 с.
2. Дружинин В.Н. (ред.) Современная психология. Справочное руководство. М.,Инфра-М, 1999.- 480 с.
3. Музыкальная энциклопедия, I ТОМ. 1973.-694 с.
4. Эриксон Э. Г. Детство и общество / пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. — СПб.: Летний сад, 2000.-286 с.
5. Холл Э. Как понять иностранца без слов// Фаст Дж. Язык тела.М.:Вече, Персей,АСТ, 1995.-225 с.
6. Шмелев А.Д. Могут ли слова быть ключом к пониманию культур? (Вступление к кн.: Вежбицка А. Понимание культур через посредство ключевых слов). М., 2001.-456 с.
7. Шмелев А.Д. Дух, душа и тело в свете данных русского языка.// Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). М.,1997.-412 с.
8. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993.-487 с.
9. Багдасарова Н.А. Лексическое выражение эмоций в контексте разных культур.М., 2004.-263 с.
10. Mead M. Sex and temperament in three primitive societies. N.Y., Morrow, 1935.
11. Ekman P., Friesen W.V. The repertoire of nonverbal behavior: categories, origins,usage and coding. Semiotica, 1969, v. 1, №1.-278 с.
12. Ekman P., Friesen W.V. Constants across culture in the face and emotion. Journal of Personality and Social Psychology, 1971, v.17, p. 124-129.
13. Leibniz G.W. New essays on human understanding. Trans. Peter Remnant and Jonathan Bennett. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.-368 с.
14. https://qufo.me/dict/medical_encyclopedia/
15. Hoshimov.O'. Dunyoning ishlari. T.:- Yangi Asr.- bet 336